

EREDMÉNYTÁRGY, IRÁNYTÁRGY, UTÓTÁRGY

Ugyanaz a tárgyragos főnév más-más igével egyaránt lehet eredménytárgy, iránytárgy és utótárgy. A három fogalom példákkal szemléltetve: *sört főz, sört iszik, sört csapol/nyit*. A meghatározás alapjául szolgáló klasszifikátor különböző megfogalmazásokban az, hogy a tárgy maga létezett-e a cselekvés megkezdése előtt vagy sem. Az eredménytárgy azt nevezi meg, amit a cselekvés hoz létre, az iránytárgy azt nevezi meg, amire a cselekvés irányul – amit megváltoztat, érintetlenül hagy vagy elpusztít –, míg az utótárgy azt nevezi meg, amit a cselekvés sem nem eredményez, sem nem alakít, csak hozzáférhetővé vagy használhatóvá tesz.² Jelen esetben: *Csendet teremt, Megtöri a csendet, Csendet tart*. A *Csendet kér* e tárgytipusok egyikébe sem sorolható egyértelműen. Kimondása nem feltétlenül eredményez csendet, nem irányulhat arra, ami nincs (csendet akkor kérnek, ha zaj van), és ami nincs, az hozzáférhetővé vagy használhatóvá sem tehető. A csendet bárki megtörheti, akár egy mordulással is, csendet is sokan kérnek, de csendet csak az teremthet, illetve tarthat, aki – jogosultként vagy jogosulatlanként – képes kikényszeríteni, akár annak kimondásával, hogy *Csendet kérek!* A vármegyei igazgatás korában csendet ('rend') a csendbiztos és csendlegényei, majd 1882-től a csendőr teremtett, mostanság az önkormányzat feladatai közé tartozik. Olykor még segédeszközt is igénybe vehet, akit ez megillet: Magyarországon a bíró rendfenntartó kalapácsot, a parlament elnöke csengőt használ.

A *Csendet kérek!* és hasonló szerepet betöltő társai szabványos mondatok vagy mondatszavak. A magyar nyelvhasználók e szavak kimondásával kérnek vagy parancsolnak csendet. John R. Searle megkülönböztette egymástól az

illokúciós aktus tartalmát és erejét (vagy másképpen: típusát). Szemléltetésül a következő megnyilvánulásokat választottam: *Légy szíves, maradj csendben!* – *Nem maradnál csendben?* – *Csendben fogsz maradni.* A felsorolt kijelentések közösek abban, hogy mindegyik kifejezi azt az állítást, hogy „csendben maradsz”, de abban különböznek egymástól, hogy az első kérés, a második kérdés, a harmadik pedig előrejelzés. (Másként fogalmazva: propozicionális tartalmuk azonos, de illokúciós erejük eltérő.) Searle az illokúciós aktus szerkezetét $F(p)$ -ként írta le, ahol F az illokúciós erő (*illocutionary force*), p pedig a propozíciós tartalom (*propositional content*).³ A *Pszt!* vagy *Csitt!* mondatszó esetében azonban egybeesik típus és tartalom, tagolatlan egységüket csak az elemző láttatja szerkezetként. A kérés, utasítás vagy parancs rendszerint felszólítás alakját ölti, de kérdésként megfogalmazott, közvetett beszédaktusként (*indirect speech act*) is megfogalmazható: *Nem maradnál csendben?* Még olyan nyelvi megnyilvánulások is szóba jöhetnek, amelyek lexikai jelentéséből ez egyáltalán nem következik. A pragmatikai jelentés kérdéskörébe utalható az a burkolt felszólításként működő kérdő mondat is, amelyet a természetrajz tanára tett fel az óra vége előtt öt perccel a zsibongó osztályban: „Mi az? – Nagy csönd lett erre. Halálos csönd.”⁴

A HALLGATÁS ELRENDELÉSÉNEK FOKOZATAI ÉS MÓDJAI

A szavakkal elrendelt hallgatásnak fokozatai vannak, sorrendjük a faragatlan durvaságtól az udvarias, sőt a bizalmasan meghitt felé haladva valahogyan így alakul: *Kuss(olj)!, Csiba!, Ne ugass!, Pofa be!, Fogd be (már) a szád!, Csend(et)!, Csend legyen!, Hallgass!, Ne beszélj!, Maradj csendben!, Csendet kérek!, Hallga!, Ss! ~ Ssz!, Pisz! ~ Pssz! ~ Psz!, Csitt!* – és még annyi más. Kelemen József az elhallgatást, csendet parancsoló, illetve kérő mondatzókat is egybegyűjtötte. Példáit ugyan hozzátvetőleg ő is a durvaság foka szerint rendezte, de csak a mondat- és indulatszókat csoportosította.⁵ Az elvelt több mint ötven esztendő során a köznyelv sokat változott, néhány már akkoriban is elavulófélben lévő tájnyelvi szó (*Csiba!, Ha!, Kusti!*) azóta csaknem teljesen kikopott a használatból. A *Kuss!* ma is különösen durvának számít, eredetileg kutyát próbáltak kimondásával lecsendesíteni. Tabák András elbeszélésében a házigazda így hallgattatta el az acsarkodó kutyát: „Kuss, Rex!”⁶ A francia *se coucher* ’lefekszik’ ige felszólító módú alakja a XVIII. század derekán német közvetítéssel került a magyarba, eredetileg vadászkutyát akartak így fekvésre és nesztelenségre, azaz lapításra bírni. A *Kusti!* (1809) a *kusch dich* bajor-osztrák ejtésváltozatára vezethető vissza, míg a szintén avult *Csiba!* (1794) eleinte kizárólag állatúzó, kutyakergető mondatzóként volt használatban.⁷ A *Kuss!* (*Kusti!*) felszólításnak – ha embernek címzik – a *Csiba!, Ne ugass!, Pofa be!* a szemantikai párja. Az utóbbi kifejezések AZ EMBER ÁLLAT kognitív metafora hatókörébe vonhatók.

A hallgatást elrendelő kifejezések készletéből a beszélők a címzett életkora szerint is választhatnak. Világszerte is

mert jelenség, hogy a felnőttek másként beszélnek a kisdedekhez, mint egymáshoz. A dajkanyelvnek számos fonológiai, grammatikai sajátossága van, és szókincse is különleges.⁸ Egyik jellegzetessége, hogy a szülők gügyögnek a gagyogó kisgyerekeknek, és csücsörítve csicsijgatják: *csi-csitt, csicsija-babája, csicsikál, hajcsi, kukucs, ácsi, csüccs* stb. Az évek múlásával a *Csitt, kicsim!* nyugtató szavakat felváltja a *Hallgass már, te komisz kölyök!* fenyegetés. Az izgó-mozgó gyerekeknek keserves megpróbáltatás, hogy hosszú percek, végtelen órákon át csendben kell maradniuk. Az önuralomra már képes kiskamaszok a felnőttek társaságában nem szólalhattak meg. A magyar közmondás szerint *Gyerekeknek hallgass a neve*. A beszéd-hallgatás nemek szerinti megoszlása évezredek át hasonlóképpen egyoldalú képet mutatott. Aiász, a trójai háborúban őt ért méltánytalanság miatt megtévelyodott hős Szophoklész tragédiájában a már akkoriban is elcsépelet mondókéval hallgattatta el rabnőjét, fiának anyját, Tekmésszát, aki meg akarta akadályozni abban, hogy az éjszaka kellős közepén álmából felriadva vezértársai helyett az alvó nyáját mészárolja le: „*Ó asszony, asszonyoknak dísze a hallgatás.*”⁹ Hozzávetőleg ötszáz esztendővel később Pál apostol Timóteushoz írott első levelében kérlelhetetlen egyértelműséggel vázolta fel a nők kívánatos társadalmi helyzetét: „Az asszony csöndben, engedelmes lélekkel hallgassa a tanítást. Nem engedem, hogy az asszony tanítson, sem azt, hogy a férfin uralkodjék, hanem maradjon csöndben” (1Tim 2,11–12).¹⁰

HALLGASS A NEVE

A *Hallgass a neve valakinek* állandósult szókapcsolat a *Gyerekeknek / Asszonyoknak hallgass a neve* ikerközmondásból fakad.¹¹ A 'nincs joga szólni, véleményt nyilvánítani' jelentést gyakran világítják meg Jókai Mór *Rab Ráby* című regényének egyik részletével. Az öreg Ábrahám így förmedt rá két fiára: „Titeket nem kérdezett a tekintetes törvényszék; a ti nevetek »hallgass!«. Kitakarodjatok innen mindjárt!”¹² A *Halgas(s)* családnév 1522-től tűnik fel írott forrásokban, és a középmagyar korban (1526–1772), főként az északi vármegyékben, több ízben (1568, 1593, 1599, 1600, 1620, 1635, 1720) szerepel okiratokban.¹³ A *Halgas(s)* nevet viselő egyének nem azért kapták a nevüket, mert hallgattak, hanem azért, mert minduntalan csendre intettek másokat. *Hallgass!* – ez volt a szavajárásuk. E nevet „előbb ragadványnévként használja a közösség, később azonban családnévvé is alakulhat”.¹⁴ N. Fodor János további példái a gyaníthatóan szavajárási eredetű családnevekre: *Akar, Aszongya, Bezzeg, Hallja, Megállj, Mondok, Nosza, Talán*. A kételemű névrendszer Magyarországon a XV. századtól a főrendek köréből terjedt lefelé, az alacsonyabb társadalmi állású csoportok felé. A *Halgas(s)* családnév első viselői nem az előkelők közül kerültek ki, mert a XVI–XVII. században azoknak már volt családnévük, amúgy sem a szavajárásukról nevezték el őket, és nem kellett mindegyre azt ismételtetniük, hogy *Hallgass!* Ezzel szemben a *Hallgató* (1625), a *Csendes* (1475), a *Halk* (1449), a *Kakuszi* ('hallgatag', 1720), a *Vesztég* (1596) beszédmód- vagy jellemnevek. Első viselőik valóban azért kapták a nevüket, mert kevés beszédű, szótlan emberek voltak.¹⁵

Van egy kártyajáték, amely már a nevével csendre int. A napóleoni háborúkat lezáró, 1814. szeptember közepétől 1815. június 9-ig tartó bécsi kongresszust a kortársak „táncoló kongresszusnak” nevezték, és a véget nem érő szórakozások sorából a kártyapartik sem maradhattak el. Az addig jószerével csak Nagy-Britannia és Írország Egyesült Királyságában ismert *whist* ’csitt!, pszt!’ ekkortól terjedt el a kontinensen.¹⁶ Tíz év múlva, 1824-ben jelent meg Pozsonyban az első magyar kártyakönyv, melyben az ismeretlen Hazafi a *Csitt Játék* szabályait ismertette.¹⁷ Az egyszerű ütéses kártyajátékot négy személy játssza 52 lapos francia sorozatjelű kártyával. A párokat alkotó, egymással szemben ülő játékosokat rendszerint az égtájak nevével jelölik. Mindkét párnak az a célja, hogy a lehetséges tizenhárom ütésből legalább hetet megszerezzen. A játék csendben zajlik, a párok nem beszélhetik meg a követendő játékmódot, és a hagyományos változatban licitálás sincs.¹⁸ A táblabírák korában a *whist* – a tarokk, a preferánsz és a dominó mellett – az úri társaság egyik kedvelt időtöltésévé vált a Magyar Királyságban. A kiszámíthatatlan szerencsejátékokkal ellentétbe állítva számos szépirodalmi műben képviseli a józan kiszámíthatóságot. Alekszandr Szergejevics Puskin *A pikk dáma* (1833) című elbeszélésében alkalmi ellentéte a fáraó. A tábornokok és titkos tanácsosok félbehagyták a *whistet*, amikor a fiatal katona-mérnök, Hermann, egy orosz lett német fia a harmadik este is megjelent a hosszú kártyaasztalnál, hogy hatalmas összeget tegyen fel egyetlen kártyalapra.¹⁹ Arany László verses regényében a *ferblit*²⁰ állította szembe a *whist*-tel. Az európai körutazásáról a Tiszazugba hazatért Hübele Balázs a részeg magyar valóságból kijózanodva Angliába vágott vissza. Eszébe ötlöttek „*Az illatos teák, csendeske*

whistek, / Beszédes ajkú, kedves, csacska missek” (A délibábok hőse. IV. 1871).

Mielőtt listába szedném a sikeres csendet kérés legfontosabb feltételeit, kizárom a vizsgáldás köréből azokat az eseteket, amelyeket nem a *Csendet kérek!* vagy részleges szinonimái kimondásával hajtanak végre. Az elhallgatást parancsoló kurta kifejezéseket sokszor kísérik kifejező mozdulatok, széles taglejtés vagy szikrázó szemvillanás, de a leggyakoribb a száj elé emelt mutatóujj. Kosztolányi Dezső regényében az érettségig megbuktatott diákok egyike, miután megverték és megrugdosták a mennyiség- és természettanárát, részeg fővel így csendesítette társait: „Csitt, – mondta – csitt – és mutatóujját szája elé tette, jelentősen.”²¹ Máskor szavak sem kellenek, elegendő egy néma mozdulat. Tanítás után a grundon üdvrivalgás követte az elnökválasztást, Boka „intett, hogy csönd legyen, mert beszélni akar”, Áts Feri is „csöndet intett” a Fűvészkertben, amikor éljenzés tört ki annak hallatán, hogy hadat üzennek a labdaterület megszerzéséért.²² A közép-európai barokk jámborság, népi vallásosság legismertebb alakját, Nepomuki Szent Jánost a legtöbbször papi ruhában, fején birétummal, jobb mutatóujját az ajkára téve ábrázolják. A XVIII. században a legtöbb új templomot az ő tiszteletére szentelték, szobra számos helyen tűnt fel folyók partján, hidakon, utak mentén, még lakóházak ablakfülkéiben is. János a prágai székesegyház fő vikáriusaként a cseh királyné gyóntatóatyja volt. A legenda szerint a féltékeny és gyanakvó IV. Vencel mindhiába próbálta rábírní a gyónási titok elárulására. Megkínózták, majd kezét-lábát összekötve 1393. március 20-án a Károly hídról a Moldvába vetették. A csehek védőszentje nem általában a titoktartás, hanem a gyónási titok szentségére figyelmeztet, ami arról tanúskodik, hogy egy pusztá mozdulat tárgyi vo-

natkozása is lehet szűkebb vagy tágabb. Székesfehérvárott, a Nepomuki Szent János-templom (avagy ciszterci Nagyboldogasszony-templom) kapuja felett egy zsoltáridézet olvasható: QUONIAM TACUI (*Mert hallgattam*).²³

HARPOKRATÉSZ PÁLYAÍVE

Harpokratész fogantatásáról és születéséről Plutarkhosz tudósított,²⁴ Ízisz és Ozirisz béna, koraszülött sarját jobb keze mutatóujjával a szájában ábrázolták. Kultuszát Egyiptomból hurcolták be Görögországba, eredeti neve *Hr-pA-Xrd* volt, azaz: a gyermek Hórusz. A hallgatás és a titok istenének tartották, de alighanem tévedésből töltötte be ezt a magas tisztséget. A gyerekeknek szokása, hogy szopják az ujjukat – a *gyermek* hieroglifája is értelmezhető így –, bizonyára ezt a mozdulatot értették félre a hódító görögök Nagy Sándor korában. A száj elé emelt mutatóujjként értelmezték, ami arra utal, hogy akkoriban már ismerték és használták a csendre intésnek ezt a gesztusát. Ovidius az *Átváltozásokban* – neve említése nélkül – már úgy írt róla, mint „*aki szót elnyom s ujjával csendre parancsol*”.²⁵ A Római Birodalomban is rendkívüli népszerűsége tett szert, terrakotta ábrázolásai, szobrai számos szentélyt ékesítettek,²⁶ s mivel mágikus erőt tulajdonítottak neki, nyakba akasztható amulettként utazásaikra is magukkal vitték. Úgy tartották, hogy megvéd a tűzvészről, illetve a krokodíltámadástól, kígyómarástól, skorpiócsípéstől,²⁷ hiszen végül ő is megmenekedett ezektől a veszedelmektől, amikor anyja a Nílus deltájának papyrusmocsaraiban nevelte.

A birodalom legtávolabbi szegleteiben is feltűnt. Nagy-Britanniában, Silchester közelében, az egykori Calleva At-